

В.Л. Удалов,
доктор філологічних наук, професор;
Т.В. Полежасва,
кандидат філологічних наук, доцент
(Волинський держуніверситет)

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИНЦИПІВ ЧАСТКОВО- І ЦІЛІСНО-СИСТЕМНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Сучасна наука, літературознавство зокрема, розвиваються в межах "перехідного періоду" від частково- до цілісно-системного рівня. Предмет статті – порівняльна характеристика основних принципів дослідження на цих рівнях.

Методологію науки, саму науку 50-60-х рр. ХХ-го ст. називали "системними", пізніше "комплексно-системними". Однак поступово, у 70-х, особливо 80-90-х рр. такий характер і рівень визначення викликали незадоволення.

Як засвідчили окремі філософсько-методологічні праці тих років [1], об'єктивна причина полягає в тому, що будь-яка система рухлива. Тому вона й має сприйматися в русі, в розвитку, а для розвитку характерна поетапність, пов'язана з категоріями "ціле" і "частина". Отже, система ніколи не з'являється одразу як цілісна, зріла, апогейна. Спочатку вона виникає як часткова. З частковою системою й асоціюється ознака "комплексність" з її поверховістю, урізаністю, механістичністю взаємозв'язків частин, елементів. Стосується така частковість і "початкового самосприймання себе".

Тому деякі вчені ще у 70-х рр. писали, що в наукових дослідженнях "звичайно використовується лише якась сторона, риса, ознака філософської категорії (принципа, закона), але, як правило, не вся методологічна "потужність" категорії" [2]. Звідси й однобічність, частковість досліджень та наслідків. Звідси й рівень розвитку науки у ХХ-му ст. не просто "системний", а всього лише **частково-системний** - на відміну від вищого, апогейного, **цілісно-системного** розвитку як природного (сьогодні відомо, що цілісна системність – властивість Природи, всієї Дійсності).

Апогейний рівень ще не став широким і якісним явищем. Сучасна наука продовжує рухатись у "перехідному періоді" (від частково- до цілісно-системного рівня). Першій половині цього періоду притаманні численні невдоволення наслідками традиційних досліджень, пошуки виходу з багатьох протиріч, посилена увага до усвідомлення якості методологічних основ науки взагалі, кожної з наук зокрема. З другою половиною "перехідного періоду" пов'язані наміри усвідомити різницю між частково- і цілісно-системними принципами, а також опанувати Новий метод наукових досліджень.

Зазначені особливості властиві літературознавству. На відміну від інших наук воно навіть крокує попереду. Це пояснюється рисами самих її об'єктів. Об'єкти літературознавства – літературні твори, творчість письменників, все, від найелементарніших чинників (слів-образів) до закономірностей – проглядаються наочно, неозброєним оком (на відміну від об'єктів ядерної фізики, хімії, астрономії, суспільствознавства тощо). Тому значно раніше в науці про літературу з'явилися праці критичного спрямування щодо частково-системних досліджень і наслідків [3]. Раніше почалось і вивчення принципів, прийомів нового, цілісно-системного дослідження літературних об'єктів [4]. Використання таких доробок, власні дослідження [5] та співробітників "Лабораторії цілісно-системних досліджень" [6] дають можливість детально вести мову щодо порівняння принципів частково- і цілісно-системної методології взагалі, літературознавства зокрема.

Цілісно-системна методологія пізнання/дослідження цілком об'єктивно, незалежно ні від кого, згідно внутрішніх причин і з боку сприйняття поділяється на дві сфери:

- *цілісно-системну*, внутрішньо взаємодіючу, не механістичну, а органічну сукупність принципів пізнання об'єкта, ту сукупність, яку можна представити в переліку; і

- *цілісно-системний метод* пізнання об'єкта як цілого – спосіб і шлях ступеневого логічно-послідовного розгортання цих принципів/кроків, адекватних іманентним закономірностям об'єкта.

Вже з такого визначення сфер видно, що перш ніж усвідомити метод, потрібно знати ці принципи, а вони краще засвоюються через виявлення різниці між звичними і новими принципами.

Отже, звернемось до порівняння *частково-* і *цілісно-*системних принципів.

1. На *частково-*системному рівні дослідник/суб'єкт вважається єдиним активним началом. Об'єкт, який обирається для дослідження (пізнання), зазвичай сприймається як пасивний. Отже, видно повну перевагу суб'єкта над об'єктом. Через це частково-системне пізнання є не просто суб'єктивним (тим, що належить суб'єкту), воно подвійно суб'єктивне (ще й спирається на суб'єкт, занурюється в себе), а це вже - суб'єктивізм (подвійна суб'єктивність). До чого це веде? До помилок. На такій підставі деякі сучасні дослідники [7:18-19] заперечують навіть виховну і світоглядну функції художньої літератури, підтримують старі кантіанські оманливі ідеї про "автономність", "ні від кого і ні від чого не узалежену особистість" письменника, його право на виключно "вільну гру творчої уяви", на "фантазми" (термін Гоббса), на тільки розважальну роль літератури. Між тим відомо: література містить безліч досвіду життя, спроможна позбавити від безлічі помилок. А сенсуалізм, емпіризм, конкретивізм, феноменалізм, позитивізм, трансценденталізм, екзистенціалізм, нарешті

"філософія абсурду" – наслідки недостатнього знання об'єктивної цілісної системи природних закономірностей Дійсності, за якими вона існує вічно. Суб'єкт – частина Дійсності, але обрані об'єкти - теж частини - щільніше пов'язані з "силами" Природи. Тому Об'єкт значно активніший за Суб'єкт, що не враховується частково-системним дослідженням.

На цілісно-системному рівні дослідник, навпаки, залучає об'єктивні закономірності і принципово хоче знати не себе в об'єкті, не свої вигадки про об'єкт, а об'єкт таким, яким він є сам по собі. Тому тут діє перевага об'єкта над суб'єктом. Тому філософсько-гносеологічний фундамент – не суб'єктивізм, а об'єктивність, можливості якої безмежні, бо живляться від "сил" Природи. Про це нагадують і прислів'я типу "Природа всьому голова", "Природи не відмінити, хіба що собі на шкоду", або ж вислови типу: "Наші обмеження в нас самих", "Зло не в речах, що довкола, а в самій душі людини", "Душу треба міняти, а не небо" (Сенека), "Хочеш бути в гармонії з природою, підкорись їй" (Фр. Бекон), "Визначай смак не за шкаралупою, а за ядром" (Гр. Скворода). Лише в такому разі обраний об'єкт сам розгортає себе, а суб'єкт не вигадує, а усвідомлює його собі на користь, еднаючись із "силами" Природи, з усією Дійсністю. Тому й пізнання стає цілісно-системним.

2. На частково-системному рівні принципи мислення суб'єкта/частини (від конкретного до узагальненого, тощо) диктують правила процесу пізнання. Тому пізнання стає частковим.

На цілісно-системному рівні - навпаки, принципи природного пізнання (за ними стоять закономірності Природи) надають мисленню свої правила і ведуть його шляхом "від узагальненого до конкретного". Так діє перевага об'єкта (він носій сили Цілого) над суб'єктом (частиною). Тому й пізнання стає цілісним.

3. На частково-системному рівні об'єкт сприймається як механістична сукупність від'ємних "колесиків" та "гвинтиків". Тому, зокрема, вважають, що в епічних творах є сюжет, а в ліричних може не бути. Або ж гадають, що зміст і форму можна й відривати [7: 18].

На цілісно-системному рівні об'єкт або взагалі, або врешті-решт (глибинно) сприймається не як механічне, а навпаки, як органічне явище. Частини, елементи його за природою не просто пов'язані, а невід'ємно взаємопов'язані, взаємообумовлені і взаємодоповнюють одне одне. Тому й видно, що механістичні погляди насправді поверхові, що, зокрема, "тему", "ідею", "проблеми" твору не відмінити, що "сюжет", "конфлікт" як аспекти "форми" є в кожному творі [8], що "зміст" і "форма" невід'ємні і перевтілюються через складові, які на частково-системному рівні сприймаються завжди частково. Скажімо, досі нерідко ігнорують, що "проблеми" як складові "змісту" автор вирішує в "сюжеті" як складовій "форми" твору, а "тема" – це "предмет зіткнення конфліктуючих сил".

4. На частково-системному рівні об'єкт сприймається як окремо існуючий, тому з урахуванням тільки "загальних" (лише для нього спільних) властивостей. Наявність "всезагального" (всеохоплюючих спільних закономірностей об'єктів Дійсності) визначається завжди формально. "Всезагальне" постійно підміняли й підміняють "загальним", нелогічно вважають "формою, проявом загального". Такі "фантазми" (однобічність "всезагального", підпорядкованість, відрив його від інших трьох категорій) видно в самій назві книги О.П. Шептуліна "Диалектика единичного, особенного и общего", а на ст. 132 є намагання це пояснити. Однак, таким чином ігнорується всезагальна взаємодія речей, поняття, всезагальний взаємозв'язок "усього з усім в усьому" (Арістотель), тобто будь-яка логіка, яка завжди і всюди існує і сприймається не лише помилково, а й адекватно.

Цілісно-системний рівень враховує підхід до об'єкта з двох сторін – внутрішньої і зовнішньої, звідси як до невідривно об'єднаного з єдиною, вічною, безмежною Дійсністю ("не-Дійсності" немає, це гра слів). Дійсні взаємозв'язки "всезагального" і "загального" відбуваються за типом "ціле-частка", "всеохопне-локальне", "визначальне-похідне", вони – дві протилежні сторони "спільного" в об'єкті. "Загальне" – ближня, менш глибока, тому локальна, "своя внутрішня" сторона в об'єкті, а "всезагальне" – і в об'єкті, і більше поза ним, бо це найтонша, найглибша, суттєва, цілісна, для всього визначальна сторона "спільного" в об'єкті (в Дійсності, в усіх її частинах, частках, елементах). "Всезагальне" лежить не лише в основі "загального", а й в основі "особливого" та "одиночного", еднаючи собою все. Цілісно-системне дослідження керується Цілісною Системою всезагальних принципів і законів, завжди визначальних. При цілісно-системному пізнанні все усвідомлюється крізь дію "всезагального".

5. Частково-системний рівень визнає трансцендентальне (пізнаване) і трансцендентне як принципово непізнаване (слідом на Кантом та його сучасними послідовниками, знають вони це чи ні). Але в цьому – також порушення всезагального взаємозв'язку й усіх інших всезагальних закономірностей Дійсності (яка таки існує). Причина порушень – часткове знання об'єктивних закономірностей.

На цілісно-системному рівні враховано, що Дійсність – це гармонійна єдність Конкретної та Діастольної матерії. Конкретика - це згущена матерія (< лат. concretus - згущений, густий, ущільнений, затверділий) [9: 547], яку сприймаємо органами чуттів. Але сенсуалістичні (на базі почуттів) знання – поверхові, вони "для сприйняття згущеного" і форми речей. Розум і тільки розум сприймає протилежне, глибинне, визначальне, суттєве й оточуюче, тонку (духовну), розріджену матерію, Діастоліку (< гр. diastolus – розширене, тонке, польове) [9: 380]. Вона і є - за функцією - "Спільним". Дві його сторони - "загальне" (близьке, локально спільне) і "всезагальне" (всеохопне, безкінечно й безмежно спільне). "Всезагальне" – гносеологічне позначення онтологічно існуючої "Пандіастоліки" (< гр. pan – усе + diastolus – розширене, польове). Пандіастоліка - все визначаюча енергетична "сила", "Всезагальні принципи і закони", "Природа Дійсності". Між людиною і

Дійсністю – пандіастольний (найсильніший енергетичний) взаємозв'язок. "Ті ж закони керують каменем на дорозі і мозком людини" (Е. Золя).

Звідси наше традиційне пізнання крізь сенсорні почуття і шляхом "від конкретного до всезагального" завжди обмежене, локальне (тому й наявність "непізнаваного"). Пізнання, навпаки, крізь розумові властивості, шляхом "від всезагального до конкретного" не знає обмежень. Непізнаваного, трансцендентного, в принципі немає. До речі, "безкінечність" кожен з нас постійно охоплює, не помічаючи, - за допомогою "слів", "знаків", "термінів", які, виявляється, вміщують безкінечність. Це найпростіше охоплення. Далі йти досі заважає часткове розуміння багатьох онтологічних категорій і пізнавальних інструментів, зокрема вузькі визначення "цілого" і "частини". Їх цілісно-системне, суттєве усвідомлення відкриває шлях, робить пізнання й мислення дійсно всеохопним, природним.

6. На частково-системному рівні "Частину і Ціле" розуміють як відображення "відношення між сукупністю предметів чи їхніх сторін, елементів і зв'язком, що їх об'єднує й приводить до появи у цієї сукупності нових властивостей та закономірностей" [10: 759]. Але це туманне визначення, при його деталізації виникають суперечливі тлумачення "цілого": як "суми частин", "більше суми частин" [11: 393], або ж на перший план висувається імперативна функція "цілого" – тільки в напрямі владного керування частинами. На такому рівні думка про залежність жанрів від роду призвела до родового поділу жанрів – на епічні (роман, повість тощо), ліричні (поема, сонет тощо), драматичні (комедія, трагедія тощо), хоча конкретні факти цьому постійно суперечать. Навіть помічений у 80-х рр. "цілісний підхід" визначався частково, як "пов'язаний з поглибленням причинного пояснення дійсності", "виявленням внутрішньої детермінації властивостей цілісного об'єкта" (невідомо, як це робити) [11: 756].

На цілісно-системному рівні "Ціле" усвідомлюється не просто як зв'язок частин, а (невідривна) єдність протилежностей, детальніше – внутрішня гармонійна, необхідна, ієрархічна єдність співвідносних і взаємодіючих протилежних частин, елементів в об'єкті. Звідси об'єкт як ціле – єдність насамперед структури (співвідношення чинників) і системи (взаємодії співвідносних чинників), які у свою чергу мають будову і розвиток. І все це має свої ступені. Звідси, на відміну від частково-системного, при цілісно-системному підході спостереження йде не за відокремлено існуючими фактами, а за протилежними (і тим пов'язаними) зовнішніми й внутрішніми фактами. Тому недостатньо робити висновок, що роман – великий за обсягом твір. Факти підказують, що романи (як і повісті, оповідання тощо) бувають великими і малими. Так стає видно, що це формальна риса, що треба спертися на дійсну жанрову базу - на сюжет, взаємозв'язки його протилежностей, аби з'ясувати суттєві принципи конкретних жанрів, їх дійсну схожість і відмінність.

7. Частково-системні дослідження радянських часів офіційно керувалися діалектичним методом, теж частково-системним. "Діалектика спирається на три основні, універсальні закони..." (вони відомі, але недостатні), "процес пізнання є сходженням від одиночного до особливого і від особливого до загального" [11: 226, 249, 250], а в основі - правило "гегелівської тріади": все ділити "на три", хоча було відомо: "тріада" – абсолютизований Гегелем поверховий, формальний принцип [10:700]. Неофіційно, спосіб мислення, пізнання мав тоді множинний, гетерогенний характер. Поряд із тріадним аналізом (три складові науки, три роди) були поділи об'єктів на 2,4,5, більше чинників (принцип: скільки знайдеться). Таким був і синтез. Тому й наслідки суперечливі, протиріччя численні. Між тим, як відмічають, знову "зростає роль і значення в сучасній науці діалектичного філософського методу" [12: 314].

Цілісно-системний аналіз і синтез не є традиційно-діалектичним (частково-системним), тріадним, він джерельно і постійно бінарний. Саме бінарність (поділ структури цілого "на дві протилежності", "домінантний системний синтез двох структурних протилежностей у ціле") є природною. До речі, вона - найменша кількість множини. Тому й має місце безліч бінарних опозицій: "зміст-форма", "проза-поезія", "структура-система", "будова-розвиток" тощо. Однократний акт процесу природного пізнання – "монадно-бінарний", двократний – "монадно-бінарно-квадратний".

8. На частково-системному рівні постійно має місце непомітна "підміна основ" аналізу, синтезу, міркувань: образ-характер твору сприймають як життєвий характер; епос і лірику визначають за способом відображення дійсності, а драматургію за функцією; тощо. Звідси теж виключення, винятки.

На цілісно-системному рівні діє принцип однократного аналізу, синтезу "на одній спільній основі", а кожний наступний крок відбувається після зміни основи. Так діє ланка "однина-множина".

9. На відміну від частково-системного рівня при цілісно-системному враховуються природні принципи "ієрархічної ступеневості", "перерви поступовості", "можливих (множина) і необхідного (однина) стрибка", "безпосередніх та опосередкованих взаємозв'язків", "крайніх та опосередкованих протилежностей", "можливих (множина) та необхідної (однина) доміанти" і т.д.

10. Критерій оцінки всіх дій та наслідків пізнання на частково-системному рівні – це, як відомо, факти (окремі) і практика (однак емпірична, конкретно-чуттєва). Тому вони постійно підводять: опора на факти, а висновки різні; теорія є, а практика суперечить; і т. ін.

Критерій на цілісно-системному рівні – протилежні факти і теоретична практика, а вищий критерій – гармонія взаємозв'язків між протилежними фактами і взаємодією всезагальних закономірностей, гармонія всього з усім в усьому.

11. На частково-системному рівні Суб'єкт уявляє Метод тільки як спосіб (механічну сукупність принципів) пізнання/дослідження, - тому Суб'єкт сам керує Методом згідно особистісних потреб і "як вийде", довільно, не помічаючи, що це - причина оманливих наслідків.

На цілісно-системному рівні дослідника/суб'єкта веде за собою Метод як цілісна невідривна єдність способу і шляху логічно-послідовного розгортання самого обраного об'єкта. Наслідки отримуються суттєві, гармонійні, адекватні дійсним властивостям об'єкта з боку його внутрішніх і зовнішніх сторін, зв'язків тощо.

12. На цілісно-системному рівні враховується й те, що Новий Метод має форми прояву, тому й вияву – він і стисла *формула*, і детальний пізнавальний *процес*. Як *процес* пізнання об'єкта Новий Метод також має дві форми конкретно-практичного прояву: це Одноступеневий метод (пізнання об'єкта на рівні одного ступеня його будови і розвитку - за 8 кроків) і Двоступеневий метод (пізнання об'єкта на рівні двох ступенів його будови і розвитку - за 16 кроків).

* * *

Є й інші об'єктивні принципи, закони *цілісно-системного* пізнання/дослідження. Вони доповнюють, деталізують попередні, гармонують з ними.

У своєму гармонійному взаємозв'язку (співвідношенні-взаємодії) всі об'єктивні принципи, закони ієрархічно висвітлюються під час знайомства з двома названими суто практичними Цілісно-системними методами (способами і шляхами) пізнання об'єкта як цілого. Ці Нові методи як процеси мають, до речі, цілком наочні форми – схематично вони виглядають як Одноступенева і Двоступенева "Цілісна Сітка" взаємозв'язків частин та елементів об'єкта як цілого. "Цілісно-системні Схеми-сітки" пізнавальних кроків значно полегшують користування Новими методами.

*****

1. Гончаренко В.В. Целое как категориальное определение объекта и как форма освоения конкретного / Автореф. канд. дисс. – К.: 1970 (КДУ ім. Т.Г. Шевченка); Гончаренко В.В. О логике познания объекта как целого. – К.: Вища школа, 1975; Аверьянов А.Н. Системное познание мира. – М.: Наука, 1985 (Глава IV. Механизм развития систем: 1. Возникновение систем; 2. Становление систем; 3. Система как целое; 4. Неизбежность и закономерности качественного преобразование системы). Ключев Г.Д. У світлі вічних критеріїв. – К.: Вища школа, 1989 (Розділ 2. Системно-цілісна організація літературного твору).
2. Готт В.С., Тютхин В.С., Чудинов Э.М. Философские проблемы современного естествознания. – М.: Высшая школа, 1974. – С. 16; Готт В.С., Сидоров В.Г. Философия и прогресс физики. - М.: Наука, 1986. – С. 183.
3. Білецький О.І. Проблема синтезу в літературознавстві (1940) / Зібрання творів у п'яти томах. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1966.
4. Бушмин А.С. О литературоведческих исследованиях (1963) // Бушмин А.С. Наука о литературе: Проблемы. Суждения. Споры. – М.: Современник, 1980. – С. 320.
5. Удалов В.Л. Целостный метод изложения диалектики и диалектика как целостный метод // Вопросы философии. – 1979. - № 6. – С.166-167; Його ж. Метод системного познания объекта как целого. – Луцьк: ЛГПИ, 1980; Його ж. Теорія літератури: цілісно-системний рівень. – Луцьк.: ВАД, 1995; Його ж. Теорія літератури: стан та проблеми дослідження // Суспільствознавчі науки та відродження нації. - Книга 1. – К.-Луцьк: ВАД, 1997. - С. 41-47; Його ж. Особливості сучасної науки та цілісно-системний підхід і метод // Філологічні студії. Наук. часопис. - 1999. - № 4. - Луцьк: ВАД, 1999. - С. 37-57.
6. Удалов В.Л., Зубович В.С. Цілісно-системний метод пізнання, дослідження і практичної діяльності. – Книга 1. – Луцьк.: ВАД, 1996; Удалов В.Л., Зубович В.С. Методологія серед основних складових літературознавства // Проблеми славістики. Наук часопис. – 2001. - № 1. – Луцьк: ВАД, 2001. – С. 37-43; Удалов В.Л., Зубович В.С., Полежаєва Т.В. Аналіз і синтез: Одноступеневий варіант (на матеріалі філософії та літературознавства) // Філологічні студії. Наук. часопис. - 2001. - № 2. - Луцьк: ВАД, 2001. - С. 18-24; Удалов В., Зубович В., Полежаєва Т. Складові літературознавства / Посібник. – Луцьк: ВАД, 2003.
7. Медведюк Л. Теорія соціалістичного реалізму як канон реалізоцентризму // Слово і Час. – 2003. - № 12. – С. 13-19.
8. Полежаєва Т.В. Сюжет в ліриці. Критичний аналіз поглядів на проблему. – Луцьк: ВДУ, ВАД, 1998.
9. Словник іншомовних слів. – К.: Довіра; Рідна мова, 2000.
10. Філософський словник.- К.: УРС, 1986.
11. Філософія. – К.: Вікар, 1997.
12. Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. Філософія. – К.: Академія, 2001.

Матеріал надійшов до редакції 19.02.2004 р.

В.Л.Удалов, Т.В. Полежаєва. Сравнительная характеристика принципов частично- и целостно- системных исследований.

Современная наука, включая литературоведение, движется от частично- к целостно-системному уровню развития. Предмет статьи – сравнительная характеристика ведущих принципов исследования на этих уровнях.

V.Udalov, T.Polezhaeva. Comparative Description of the Principles of Partly- and Wholy-Systemic Research.

The present-day science, literature including, tends from partly systemic to wholly systemic level of development. The paper centers on the comparative description of major cognitive principles of research.